

KS. ANDRZEJ F. DZIUBA

STAN BADAŃ NAD TEOLOGIĄ MORALNĄ JANA AZORA SJ
(1536-1603)

Badający teraźniejszość i wybiegający myślami w przyszłość nie mogą zapomnieć tych, którzy życiem i wkładem swej pracy doprowadzili naukę do aktualnego stanu rozwoju. W każdym fakcie, na płaszczyźnie naukowej, choćby najbardziej genialnym, tkwi wiele elementów wypracowanych przez poprzednie generacje uczonych oraz całe pokolenia. Istotnym zadaniem jest właściwe wykorzystanie tego dorobku. Oczywiście musi ono być poprzedzone gruntownymi i wieloaspektowymi analizami. Proces wielostronnych i wielokierunkowych badań źródeł i przyczyn stanu dzisiejszej nauki pozwoli również odtworzyć drogę, jaką prowadziła do najnowszych przemyśleń i osiągnięć.

Zainteresowanie historyczne w niektórych wypadkach wyzwała nie tylko czysto teoretyczna ciekawość czy skłonność do retrospekcji, do patrzenia w przeszłość. O wiele bardziej wpływa ono z nakazu współczesności. Właśnie owo spojrzenie w przeszłość dopomaga we właściwym przeżywaniu współczesności. Na obecnym etapie historii pozwala na zachowanie świadomości łączności z etapami i ludźmi, którzy przeszli. Dla świadomości teologii dziś jest więc rzeczą ogromnie ważną jej teologiczne wczoraj¹.

Chcąc przystąpić jednak do syntezy myśli teologicznej „[...] nieodzowną jest rzeczą przygotować materiał w opracowaniach monograficznych, by obraz był wierny i dokładny”². Dopiero przyszłe studia mogą dać podstawę syntezy gruntownej i wszechstronnej, opartej na rozległym tle historyczno-kulturowym. Konieczne jest sięgnięcie do materiałów źródło-

¹ Por. K. Wojtyła. *Od przewodniczącego Rady Naukowej Episkopatu Polski (Przedmowa)*. W: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*. Red. M. Rechowicz. T. 1. Lublin 1975 s. XI, XIII.

² W. Wicher. *X. Szymon Stanisław Makowski teolog moralista polski z XVII w.* Kielce 1926 s. 5.

wych i dorobku pisarskiego autorów mniej popularnych, dziś niemal zapomnianych. Jasny obraz całości otrzymamy dopiero wówczas, gdy powstanie wiele monografii dotyczących poszczególnych autorów, prądów teologicznych oraz zagadnień z pogranicza religii i badań literackich³.

Znajomość teologii moralnej w całości jej dziejów ma wielkie znaczenie przede wszystkim dlatego, że pozwala bardziej świadomie i poprawnie kierować dalszym rozwojem tej dyscypliny oraz zachować jej właściwy charakter. Głębokie poznanie metod uprawiania teologii moralnej w przeszłości oraz poglądów dawniejszych szkół teologicznych i wybitnych moralistów pozwoli bardziej krytycznie podejść do nowych rozwiązań wielu problemów, tak współczesnych jak i dawnych, wymagających rozstrzygnięcia w nowych warunkach, które stwarza współczesna sytuacja dziejowa⁴. Wniknięcie w historyczny tok rozwoju myśli teologicznomoralnej, w poszczególne jej problemy oraz ich ocena pozwoli wydobyc wartości, które w dzisiejszej teologii moralnej będą miały swoje uzasadnione miejsce i walor praktyczny⁵.

Na przełomie XVI i XVII w. wyróżnia się w teologii moralnej okres „institutiones morales”. Nastąpiło w nim usamodzielnienie się tej dyscypliny, która poprzednio połączona była z kwestiami dogmatycznymi. Za datę graniczną powszechnie przyjęto ukazanie się dzieła jezuita hiszpańskiego J. Azora pt. *Institutiones theologiae moralis* (Romae 1600-1611, vol. 1-3)⁶. Członkowie zakonu jezuitów, do którego należał Jan Azor, wnieśli znaczny wkład do różnych dziedzin życia kulturalnego ówczesnej Europy. Do najwybitniejszych spośród nich bez wątpienia należy wspomniany teolog, uważany za jednego z największych moralistów hiszpańskich⁷. Jest on także jednym z najczęściej cytowanych teologów moralistów katolickich w XVII i XVIII w.⁸

³ Por. M. Piszczkowski. *Moralisci staropolscy*. T. 1. Lwów 1933 s. 11; Wicher, jw. s. 5-6.

⁴ Por. *Powołanie chrześcijańskie. Zarys teologii moralnej*. T. 1: *Istota powołania chrześcijańskiego*. Wyd. 2, Opole 1978 s. 30, 32.

⁵ Por. np. B. Häring. *Heutige Besterbungen zur Vertiefung und Erneuerung der Moraltheologie*. SMor 1:1962 s. 17, 21; A. Janssen. *Pour l'histoire de la théologie moral*. EThL 33:1957 s. 736.

⁶ Por. L. Vereecke. *Préface à l'histoire de la théologie morale moderne*. SMor 1:1962 s. 89-119; Wicher, jw. s. 135-136; B. Häring, L. Vereecke. *La théologie morale de St. Thomas d'Aquin à s. Alphonse de Liguori. Esquisse historique*. NRTh '77:1955 s. 674; F. Greniuk. *Autonomizacja teologii moralnej w XVII wieku*. RTK 19:1972 z. 3 s. 29-55.

⁷ Por. F. Greniuk. *Wkład Jana Azora w rozwój nowożytnej teologii moralnej*. RTK 24:1977 z. 4 s. 55.

⁸ Por. E. Moore. *La moral en el siglo XVI y primera mitad del XVII*. Grenada 1956 s. 79; tenże. *Principios constitutivos de la materialeve*. ATG 37:1974 s. 178.

Jan Azor żył w drugiej połowie XVI stulecia. Na ten okres przypada jego różnorodna działalność, choć główne i jedyne dzieło, jakie zostało wydane drukiem, ukazało się już w XVII w. Jest teologiem mało znanym, przede wszystkim dlatego, że zachowały się o nim bardzo znikome dane. Wspomina się go w opracowaniach związanych z dziejami zakonu jezuitów⁹. Są to zazwyczaj wzmianki dosłownie powielające pewne starsze ustalenia, nic nie wnoszące do rozwoju badań nad jego biografią. Nie brak przy tym pewnych krótkich ocen dotyczących jego działalności i twórczości, a także ocen jego postawy jako człowieka, zakonnika czy teologa. Stanowi to ważny, choć bardzo znikomy, przyczynek do dziejów teologii moralnej oraz zakonu jezuitów, a samemu Azorowi przynosi i dziś pewien szacunek oraz uznanie.

Informacji o osobie Azora, o jego twórczości pisarskiej dostarczają bibliografie¹⁰, encyklopedie¹¹ czy katalogi osób znanych¹². Nie brak przy tym również pewnych opinii, jakie wyrażali o nim krytycy kultury hiszpańskiej czy włoskiej¹³. Obok tych ogólnych opracowań można spotkać już pewne próby dotyczące bardziej bezpośrednio sygnalizowanego teologa. Warto te osiągnięcia usystematyzować, co pozwoli na zorientowanie się w aktualnym stanie badań nad życiem i twórczością Jana Azora. Najpierw zostaną zaprezentowane opracowania, które w całości dotyczą hiszpańskiego moralisty, a następnie wybrane artykuły czy książki, które zawierają większe fragmenty poświęcone Janowi Azorowi.

⁹ Por. np. B. Alcazar. *Chrono-historia de la Compañia de Jesús en la Provincia de Toledo*. T. 1. Madrid 1710 s. 372-374; P. Alegambe. *Bibliotheca scriptorum Societatis Jesu*. Antverpiae 1643 s. 221-222; N. Antonio. *Bibliotheca Hispano nova sive Hispanorum Scriptorum*. T. 1. Matriti 1783 s. 643; A. Astrain. *Historia de la Compañia de Jesús en la Asistencia de España*. T. 2. Madrid 1905 s. 45, 67, 93; T. 3. Madrid 1909 s. 97; T. 4. Madrid 1913 s. 3, 69, 73.

¹⁰ Por. np. *Gesamtkatalog der Preussischen Bibliotheken*. T. 8. Berlin 1935 k. 1218-1219; A. Palau y Dulcet. *Manual del Librero Hispano-Americano*. T. 1. Barcelona 1948 s. 606-608; *Primo Catalogo collettivo delle Biblioteche Italiane*. T. 7. Roma 1973 s. 518; J.E. Uriarte, M. Lecina. *Bibliotheca de escritores de la Compañia de Jesús*. T. 1. Madrid 1925 s. 394-399.

¹¹ Por. np. Azor Jan. PEK. T. 3-4 s. 35; R. Brouillard. *Azor (Juan)*. *Catholicisme*. T. 1 k. 1146; A. Bułakowski. *Azor Jan*. EKOść. T. 1 s. 555-556; R. Cabral. *Azor (Juan)*. W: *Enciclopedia Luso-Brasileira de Cultura*. T. 3. Lisboa 1965 k. 238; R.A. Couture. *Azor Juan*. NCE. T. 1 s. 1144.

¹² Por. np. A. Miraeus. *Bibliotheca Ecclesiastica*. T. 2. Antverpiae 1649 s. 171; *Azorio Giovanni*. Moroni. T. 3 s. 312; *Azor (Jean)*. W: *Biographie universelle ancienne et moderne*. Red. M. Michaud. T. 1. Paris 1844 s. 341.

¹³ Por. np. R. Garcia Villoslada. *Storia del Collegio Romano*. Romae 1945 s. 71, 73, 75, 97, 323-325; J. M. Dalmáu. *Azor Juan*. W: *Diccionario de la Historia Eclesiástica de España*. Red. Q. Aldea, T. Mariu, J. Vives. T. 1. Madrid 1972 s. 166-167; M. Arnaldos Perez. *Los jesuitas en el reino de Murcia (Apuntes historicos)*. (Mps Inst. Hist. SJ. Bibl. Roma sygn. G. C. 30); P. Diaz Cassou. *Serie de los Obispos de Cartagena*. Madrid 1895 s. 106.

I

Pierwszym, który poświęcił Janowi Azorowi odrębny artykuł, był wybitny znawca przeszłości jezuitów i długoletni wykładowca historii teologii moralnej w Papieskim Uniwersytecie Gregoriańskim, F. Pelster SJ. Opublikował on artykuł zatytułowany *Zwei Verträge über Druck und Verlag Institutiones Morales des Johannes Azor SJ*¹⁴ oparty na znajdującym się w archiwum tego uniwersytetu zbiorze dokumentów jezuitskich z XVI-XVIII w.¹⁵ W kodeksie tym znajdują się teksty umowy zawartej między J. Azorem a A. Ciaccone dotyczącej druku drugiego i trzeciego tomu oraz przedruku tomu pierwszego *Institutiones*¹⁶. Umowa ta pochodzi z 19 marca 1602 r. Z 22 marca tego roku pochodzi także druga umowa zawarta między J. Azorem a księgarzami rzymskimi¹⁷. Teksty umów sporządzone zostały w języku włoskim, przy czym we wspomnianym kodeksie znajdują się tylko odpisy przeznaczone dla Kolegium Rzymskiego.

W artykule F. Pelstera nie ma żadnego podziału treści. Po krótkim streszczeniu w języku łacińskim autor podaje najpierw kilka luźnych i nieusystematyzowanych danych biograficznych oraz poświęca nieco uwagi pierwszemu wydaniu *Institutiones*, nie wychodząc w tych wszystkich uwagach poza ogólnie znane wówczas ustalenia. Następnie przechodzi do ogólnej prezentacji dwu wspomnianych umów, które w oryginalnym tekście włoskim zostały także zamieszczone na końcu artykułu.

Pozostały fragment artykułu można podzielić na dwie części odpowiadające poszczególnym umowom. W analizie pierwszej z nich zwraca uwagę na całość procesów drukarskich, zwłaszcza na płaszczyźnie elementów istotnych w kontrakcie między wydawcą a autorem. Autor artykułu podkreśla wyakcentowane przez drukarza wymaganie sporządzenia odpowiednich indeksów oraz przeprowadzenia dokładnych korekt. F. Pelster omawia tu także pewne szczegóły dotyczące nakładu oraz różnych zobowiązań pieniężnych wynikających z druku *Institutiones*.

W analizie drugiej umowy, która stanowi jakby dopełnienie poprzedniej, autor artykułu podkreśla typowe dla tego okresu problemy związane z rozprowadzaniem wydrukowanych dzieł, zwłaszcza teologicznych. W umowie tej zostały ponownie przypomniane niektóre informacje dotyczące nakładu, formy druku oraz wzajemnej współpracy drukarza i księgarzy.

¹⁴ AHSJ 12:1943 s. 134-144.

¹⁵ *Miscellanea storica relative alla Comp. Teol. XVI-XVIII*. Archivum Pontificiae Universtatis Gregorianae rps 212.

¹⁶ Tamże k. 226r.

¹⁷ Tamże k. 226r-227r.

Prezentowany artykuł F. Pelstera posiada doskonałą dokumentację opartą najczęściej na źródłach rękopiśmiennych. Studium to może być pewnym ogólnym wzorem całości procesów wydawniczych z przełomu XVI i XVII w. Szerokie potraktowanie ogólnego tła epoki w tej materii może stanowić także pomoc dla właściwego zrozumienia innych dzieł ukazujących się na terenie Rzymu.

Obie umowy J. Azora nasuwają także pewne uwagi odnośnie do planów i stanu faktycznego ich realizacji w zakresie przygotowań do druku *Institutiones*. Już bowiem w 1602 r. autor zabiega o druk tomu drugiego i trzeciego oraz przedruk pierwszego. Jednak śmierć Azora († 1603) znacznie opóźniła wydanie tomu drugiego i trzeciego.

Artykuł F. Pelstera stanowi doskonały przykład pracy naukowej tak koniecznej dla właściwego zrozumienia wielu drobnych szczegółów dotyczących przeszłości teologii moralnej. Postawione tu wnioski i sugestie stanowią zachętę do dalszych badań. Szkoda tylko, że autor jako historyk teologii moralnej sam ich nie kontynuował w odniesieniu do Jana Azora¹⁸.

Innym autorem, który zajął się opracowaniem działalności naukowej hiszpańskiego moralisty, był także profesor wspomnianego uniwersytetu, F. Puzo SJ. W wydaniu zbiorowym akt kongresu *Problemi scelti di teologia contemporanea*, odbytego w Rzymie w 1954 r., opublikowanym w serii *Analecta Gregoriana* (vol. 68), zamieszczono jego referat pt. *El doble sentido literal del P. Juan Azor (Nota historica)*¹⁹.

Na wstępie, opierając się na artykule wyżej zaprezentowanym, autor podaje pewne ogólne dane biograficzne, z tym, że podana data urodzenia jest błędna. W ogólnych uwagach odnoszących się do *Institutiones* podkreśla ich różność w stosunku do *Sumy Akwinaty*. Warto tu dodać, że podobnie jak dla F. Puzo tak i dla innych autorów artykuł F. Pelstera posiada dużą wagę argumentacyjną²⁰.

Autor podjął w krótkim artykule bardzo aktualne na przełomie XVI i XVII w. zagadnienie podwójnego sensu w interpretacji tekstów biblijnych. Samego J. Azora uważa za sławnego profesora Pisma Św. w Kolegium Rzymskim, pisząc o nim, że jest „[...] un eruditissimo exegeta”²¹. Stwierdza także, iż jest on prawdziwym archeologiem Starego Testamentu²². Po tych uwagach natury ogólnej F. Puzo przechodzi do bardziej szczegółowej analizy księgi VIII tomu pierwszego.

¹⁸ Por. np. *Eine Kontroverse über die Methode der Moraltheologie aus dem Ende des 16. Jahrhunderts. Michael Bartholomäus Salón OSEA und Dominikus Báñez OP.* Schol 17:1942 s. 385-411.

¹⁹ *Romae* 1954 s. 275-279.

²⁰ Por. np. Moore. *La moral* s. 77; tenże. *Principios* s. 175; Puzo. *El doble* s. 275; Dalmaú, jw. s. 166-167.

²¹ Jw. s. 275.

²² Tamże.

Jan Azor, zdaniem autora, stosuje nie tylko zwyczajny sens literalny, lecz także i sens mistyczny. W bardzo wielu miejscach zwraca uwagę także na figury językowe. Te walory *Institutiones* stały się m.in. przyczyną wspomnianego na wstępie faktu, iż Azor jest autorem bardzo często cytowanym w teologii moralnej XVI-XVIII w. Właściwe odczytanie tekstów biblijnych pozwala mu na głębsze wnikięcie w znaczenie moralne poszczególnych wypowiedzi Starego czy Nowego Testamentu.

Artykuł F. Puzo, choć bardzo krótki, stanowi doskonale wprowadzenie w ewentualne studium tego zagadnienia w formie jakiejś rozprawy czy szerszego artykułu. Jednocześnie może stanowić także zachętę do dalszych badań, tym bardziej że dotyczy zagadnienia ogromnie ciekawego i posiadającego istotne znaczenie w zrozumieniu całości doktryny moralnej Jana Azora. Należy dodać, że podobnie jak artykuł F. Pelstera i to opracowanie jest doskonale udokumentowane.

W ocenie artykułu F. Puzo autor recenzji książki R. Garcia Villoslada poświęconej dziejom Kolegium Rzymskiego zwraca uwagę, że może stanowić on pewne uzupełnienie, zwłaszcza w zakresie wykładów Pisma św. w tej uczelni w XVI i XVII w.²³ Natomiast w bezpośredniej recenzji tego artykułu J. A. de Aldama pisze: „Breve nota sobre un texto en que Azor afirma ser opinión común de los teólogos la multiplicidad del sentido literal bíblico. A pesar de trátarse de un moralista, no de un escriturista, el texto se ha citado numerosas veces”²⁴. Należy jeszcze dodać, że artykuł F. Puzo jest bardzo mało znany i rzadko występuje w bibliografiach poświęconych Azorowi.

Kolejnym autorem, który poświęcił J. Azorowi jak dotąd najlepsze samodzielne opracowanie, jest polski badacz przeszłości teologii moralnej F. Greniuk. W księdze pamiątkowej wydanej ku czci ks. M. Rechowicza opublikował artykuł pt. *Wkład Jana Azora w rozwój nowożytnej teologii moralnej*²⁵. Autor już w wielu wcześniejszych publikacjach zawarł pewne uwagi dotyczące hiszpańskiego moralisty²⁶. Należy zatem sądzić, że wspomniany artykuł jest owocem dłuższych studiów i analiz.

Prezentowany artykuł oprócz pewnych uwag wstępnych podzielony został na trzy części. Na końcu zamieszczono także dość obszernie streszczenie w języku francuskim. W uwagach wstępnych F. Greniuk podaje ogólne dane biograficzne, opierając się na znanym dziele J. Theinera oraz

²³ Por. M. Batllorsí. Recenzja: Villoslada, jw. AHSJ 23:1954 s. 369.

²⁴ *Boletín de historia de la teología en el período 1500-1800*. ATG 18:1955 s. 237.

²⁵ Jw.

²⁶ Por. np. *Zarys dziejów polskiej teologii moralnej*. RTK 22:1975 z. 3 s. 11; tenże. *Teologia moralna Tomasza Młodzianowskiego TJ na tle epoki*. Tamże 20:1973 z. 3 s. 5-8; tenże. *Autonomizacja passim*.

notce biograficznej zamieszczonej w *Lexikon für Theologie und Kirche*²⁷. Następnie autor kreśli pewne uwagi odnośnie do pierwszego wydania oraz tytułu *Institutiones*. Wreszcie przechodzi do ogólnej charakterystyki dzieł typu *Institutiones morales*.

W pierwszej części F. Greniuk omawia założenia i układ dzieła Azora. Hiszpański moralista chce uprawiać tylko teologię moralną. W prezentacji tej nauki wykorzystał niemal wszystkie dostępne od strony formalnej źródła wiedzy teologicznej, co sam zaznacza nawet na karcie tytułowej. Sama realizacja założonego planu została przeprowadzona według z góry przemyślanego planu, który zdaniem autora artykułu „[...] jest [...] bardzo ambitny i jak na czasy ówczesne wyjątkowy, łączy on bowiem zarówno zagadnienia typowo moralne, takie jak przykazania, z wykładem etyki stanowej i sakramentologią, z tym, że w ramach wykładu na temat dekalogu omówił cnoty teologiczne oraz sprawności moralne (cnoty kardynalne)”²⁸. Oczywiście całość tych zagadnień poprzedzona została przez Azora rozważaniami nautry ogólnej opartymi na *Sumie* św. Tomasza (część pierwsza części drugiej).

Druga część artykułu F. Greniuka poświęcona jest prezentacji przedmiotowej dorobku Azora. Przede wszystkim hiszpański moralista nie jest niewolniczo związany z *Sumą Akwinaty* zarówno co do treści, jak i formy wykładu. Zgodnie z wymogami jezuickiego *Ratio et institutio studiorum* dzieli on teologię na dogmatyczną i moralną, a tę ostatnią na szczegółową i ogólną. Następnie autor artykułu podaje doskonały przegląd treści poszczególnych tomów *Institutiones* zwracając jednocześnie uwagę na pewne nowości i różnice w stosunku do podręczników tradycyjnych. F. Greniuk podkreśla także, iż dzieło to zostało zaopatrzone w doskonały indeks rzeczowy, który znacznie podnosi jego przydatność praktyczną w przypadku poszukiwania rozstrzygnięć w zakresie szczegółowych zagadnień.

Ocenę dorobku teologicznego Jana Azora zamieścił lubelski historyk w trzeciej, najobszerniejszej części swego artykułu. Część ta jest zarazem także najbardziej wartościowa i twórcza. F. Greniuk zwraca uwagę, że dobór problematyki *Institutiones* jest wyczerpujący, co więcej — zgromadzony materiał jest „[...] godny podziwu i najwyższego uznania”²⁹. Także wykład dostosowany jest do szerokiego grona odbiorców. Oparty jest jednocześnie w znacznym stopniu na autorytecie teologów. Autor artykułu podaje także fragmentarycznie klasyfikację cytowanych autorytetów oraz przytacza tekst Azora mówiący o podziale cytowanych dzieł

²⁷ Por. *Die Entwicklung der Moraltheologie zur eigenständigen Disziplin*. Regensburg 1970 s. 267; B. Schneider. *Azor Juan*. LThK. T. 2 k. 1159.

²⁸ *Wkład Jana Azora* s. 57.

²⁹ Tamże s. 60.

pod względem formy literackiej. Lubelski historyk teologii moralnej podaje także uwagi krytyczne, podkreślając brak konsekwencji w zakresie realizacji założonego planu metodologicznego oraz koncepcji zasad ogólnych w treści teologii moralnej szczegółowej. Dostrzega się bowiem bardzo wyraźnie brak spójności między tymi częściami. J. Azor pominął także wiele zagadnień tradycyjnie omawianych w teologii moralnej (np. łaska, cel ostateczny) na korzyść problemów z historii jezuitów. Ostatecznie jednak F. Greniuk pisze: „Mimo tych niewątpliwych braków [...] wkład Azora w rozwój i kształtowanie się teologii moralnej ery nowożytnej jest zasadniczy i fundamentalny. Dzieło swe bowiem pisał jako teolog moralista, świadomy wymagań metodologicznych, celowo wybierający tematykę swych rozważań i uzasadniający ten wybór. Jego *Institutiones morales* stały się wzorem dla wielu teologów wieków następnych”³⁰. Warto jeszcze dodać, że autor przy ocenie szczególnie w tej części posługuje się wypowiedziami wydawcy A. Hierat.

Jak wspomniano wyżej, artykuł F. Greniuka jest dotąd najpełniejszym opracowaniem krytycznym całości twórczości Jana Azora. Może on stanowić pewne zasadnicze wskazania badawcze dla dalszych bardziej szczegółowych analiz twórczości teologicznomoralnej hiszpańskiego moralisty. Artykuł jest także dobrze udokumentowany, w wielu punktach bardzo ostrożny w zakresie stawianych hipotez, wniosków czy opinii. Wynika to zapewne z braku bardziej szczegółowych opracowań monograficznych dotyczących spuścizny pisarskiej i życia J. Azora. Szersze zapoznanie się jednak z artykułem F. Greniuka utrudnia bariera językowa. Na przykład w środowisku Kurii Generalnej czy Archiwum Generalnego oraz Instytutu Historii SJ w Rzymie znane jest tylko istnienie tego opracowania. Problemu nie rozwiązuje nawet, wspomniane wyżej, streszczenie w języku francuskim.

II

Kapucyn hiszpański w obszernym studium opublikowanym w formie trzech fragmentów, omawiającym bardzo dyskutowane na przełomie XVI i XVII w. zagadnienie pracy służebnej w kontekście odpoczynku niedzielnego, poświęca także wiele uwagi poglądom Jana Azora na ten temat³¹. Dostrzega on, iż w dziele *Institutiones* reprezentuje Azor bardziej

³⁰ Tamże s. 62-63.

³¹ *Miguelángel de Espinal: Nación de obra servil en orden al descanso dominical. Exposición histórico-doctrinal*. ATG 21:1958 s. 51-197, szczególnie s. 124-127, 130-131, 187-190; 22:1959 s. 5-145, szczególnie s. 23-25, 48-49; 24:1961 s. 43-88.

umiarkowaną opinię, np. w stosunku do kard. Kajetana. Azor widzi bowiem zasługującą wartość wysiłku. Ostatecznie w późniejszej nauce Kościoła przeważała mniej radykalna opinia teologów hiszpańskich. Azor w całości swych poglądów wyrażonych w *Institutiones* klasycznym pojęciom odnoszonym do pracy nadaje znaczenie bardziej biblijne, choć z pewnością podstawą takich interpretacji nie jest Pismo św.

Autor artykułu podkreśla, iż Azor dostrzega zmieniające się warunki życia, a wraz z nimi zmieniającą się mentalność, i to nie tylko ogólnoludzką, lecz także i w pewnym sensie teologiczną. Wydaje się, że właśnie w *Institutiones* można dostrzec wyraźne przejawy praktyczne tego myślenia.

Miguelángel de Espinal prezentuje poglądy Azora w interesującej go kwestii w bardzo bogatym kontekście ówczesnych moralistów, i to nie tylko hiszpańskich, oraz innych autorów wypowiadających się w sposób bardziej pośredni. Podkreślone przez autora powiązania koncepcyjne Azora z poprzednikami, a szczególnie reperkusje jego poglądów w czasach późniejszych, stanowią istotny dorobek prezentowanego studium. Wskazują także na zaangażowanie hiszpańskiego teologa w nurt problematyki moralnej oraz na ówczesną aktualność jego poglądów. Autor artykułu podaje bardzo liczne teksty, czy choćby odniesienia do odpowiednich fragmentów z *Institutiones*. Mając na uwadze studium M. de Espinala, należy stwierdzić, że Azor był znanym i cenionym autorytetem w omawianej kwestii. Wydaje się także, że z powodzeniem można powiedzieć, iż Azor zasługuje na oddzielne studium poświęcone zagadnieniu pracy służebnej i jej realizacji do odpoczynku niedzielnego. Studium hiszpańskiego historyka może służyć jako przykład gruntownej i właściwej interpretacji nauki teologicznomoralnej w jej przeszłości, zwłaszcza poprzez należyte osadzenie w ówczesnym kontekście, i to nie tylko teologicznym.

B. Russo w wydanej książce poświęconej początkom i rozwojowi doktryny demokratycznego prawa politycznego zamieszcza także pewne uwagi dotyczące poglądów J. Azora na ten temat³². Oczywiście źródłem są *Institutiones*, przy czym autor podkreśla bardzo mocno, iż posiadają one aprobatę papieża Klemensa VIII oraz innych dostojników kościelnych. Po omówieniu ogólnych uwag dotyczących tego zagadnienia oraz po zaprezentowaniu m.in. poglądów M. Azpilzuety, autor w trzecim punkcie przedstawia kolejno poglądy Azora, Toleta i Lessiusa³³.

B. Russo zwraca uwagę, że w zakresie prezentowanych poglądów Azor jest pod wyraźnym wpływem nauki G. Mariana³⁴. Ostatecznie jednak

³² *Vicende dottrinali del diritto politico democratico. Inizi e sviluppi*. Rovigo 1959.

³³ Pqr. tamże s. 113-120 (poglądy J. Azora).

³⁴ Por. *De rege et regis institutione*. Toledo 1599.

różni się nieco w zakresie podkreślania władzy papieskiej, co być może wynika m.in. z dodatkowego ślubu składanego przez jezuitów. Autor fragmentu poświęconego Azorowi podkreśla także bardziej demokratyczne ujęcie zależności władzy świeckiej od władzy papieskiej, choć oczywiście nie neguje jego władzy politycznej.

Studium B. Russo stanowi interesujący przyczynek dla zrozumienia początków i rozwoju tendencji demokratycznych także w Kościele. Poglądy Azora — trzeba stwierdzić — są konserwatywne w przeciwieństwie np. do Suareza, Bellarmina, Soto i innych teologów jemu współczesnych. Od strony metodologicznej fragment poświęcony Azorowi, podobnie jak większość dzieła, jest doskonale udokumentowany fragmentami z *Institutiones*. W tekście natomiast często występują opisy przytoczonych tekstów oryginalnych. Dużą wartość ma także przedstawienie poglądów hiszpańskiego moralisty w kontekście poglądów reprezentowanych przez współczesnych mu teologów. Studium Russo stanowi wreszcie kolejny przykład bogactwa zawartości treściowej *Institutiones* oraz szerokich kompetencji Jana Azora.

Kolejnym autorem, który w większym, bardziej zwartym fragmencie poświęcił nieco uwagi Janowi Azorowi, jest Th. Larrañaga³⁵. Autor dzieła po omówieniu poglądów teologów reprezentujących stanowisko bardziej łagodne w zakresie materii grzechów (np. J. Racafull) (*gravitas absoluta et relativa*) przechodzi do prezentacji przedstawicieli tendencji skrajnie obostrzonych (*gravitas tantum absoluta*). Najpierw omawia poglądy Jana Azora. Stanowisko swe oparł autor książki na analizie księgi V tomu trzeciego, a zwłaszcza rozdziału 13. Larrañaga wskazuje na zależności hiszpańskiego moralisty, szczególnie od M. Azpilzuety. Oczywiście w swych poglądach Azor nie jest zupełnie odosobniony, podobne skrajne stanowisko reprezentują także Malder, Megalius i inni.

Także w zakresie natury materii ciężkiej grzechów, jak wskazuje autor pracy, Azor reprezentuje stanowisko skrajne. Do takiej opinii upoważnia przeprowadzona analiza wspomnianych wyżej fragmentów *Institutiones* dokonana w następnym rozdziale prezentowanego studium. Autor przeprowadził także wiele drobnych bardziej szczegółowych analiz wybranych fragmentów dzieła Azora.

Prezentowana praca Th. Larrañaga stanowi bardzo dobre studium osądzające poglądy Azora w interesującej go materii w bogatym środowisku teologii moralnej jemu współczesnej oraz autorów, którzy w jakiejś mierze wywarli znaczniejszy wpływ na całość ówczesnej nauki moralnej. Autor dostrzega bardzo wyraźnie jurydyzm dzieła Azora, zwłaszcza w zakresie poglądów odnoszących się do materii grzechów. Szczegól-

³⁵ *De materia gravi in furto apud theologos saeculorum XVI. et XVII. Romae 1860.*

nie cenne są wszelkie wnioski, bardzo syntetyczne podawane w podsumowaniach większych części pracy³⁶. Studium Th. Larrañaga stanowi dobry przykład metody badawczej przeszłości teologii moralnej. Stanowi ono wreszcie znaczne ubogacenie ogólnego obrazu poglądów Jana Azora jako teologa moralisty.

E. Olivares w ramach słynnej *Bibliotheca Instituti Historici SJ* jako jej XIX tom opublikował opracowanie poświęcone ogromnie interesującej kwestii związanej z wotum przedstawicieli zakonu w związku z projektami nowych przepisów prawnych³⁷. Po przedstawieniu źródeł oraz ogólnych danych dotyczących zagadnienia omawia na podstawie manuskryptów wypowiedzi niektórych jezuitów, a wśród nich także i Jana Azora³⁸. Prezentacja poglądów Azora została dokonana na podstawie analizy *De votis Societatis Jesu* przechowywanych w Archiwum Rzymskim SJ. Szczególnie chodzi tu o rękopisy opatrzone sygnaturami Inst. 103 oraz Inst. 103 a. Azor dokonał redakcji wotum w związku z konstytucją Grzegorza XIII *Ascendente Domino* wprowadzającą pewne nowe reformy w zakonie jezuitów. Autor pracy podaje, iż Azor nie zgadza się z postulatami papieskimi, przytaczając przy tym bardzo obfita argumentację, zwłaszcza opartą na konstytucjach św. Ignacego. E. Olivares dokonał bardzo drobiazgowego zestawienia wielu dokumentów rozproszonych w różnych wydaniach źródeł jezuickich oraz czerpał także dość obficie z innych manuskryptów przechowywanych w Archiwum Generalnym w Rzymie.

Opracowanie E. Olivaresa w odniesieniu do Azora stanowi udostępnienie jednego z oryginalnych rękopisów hiszpańskiego teologa. Ukazane poglądy Azora mogą w pewnym stopniu tłumaczyć także jego późniejsze opinie wyrażone w *Institutiones*, chodzi tu zwłaszcza o elementy jurydyczne. Wotum Jana Azora stanowi także, zwłaszcza w opracowaniu wykonanym przez autora prezentowanej książki, doskonałe źródło dla poznania dziejów zakonu jezuitów oraz ewolucji jego statusu prawnego. Wspomniane elementy formalne fragmentu odnoszącego się do Jana Azora mogą stanowić pewien klucz w ewentualnych poszukiwaniach dalszych uzupełnień jego biografii oraz w badaniach nad bardziej pogłębioną znajomością jego doktryny teologicznomoralnej.

Kolejnym opracowaniem, w którym zawarte są cenne informacje dotyczące Jana Azora, jest wydanie w serii *Studien zur Geschichte der kath. Moraltheologie* studium J. Theinera poświęconego usamodzielnieniu się

---

³⁶ Por. tamże s. 112, 162-163.

³⁷ *Los votos de los escolares de la Compañía de Jesus su evolucion juridica* Roma 1961.

³⁸ Por. tamże s. 136-139.

teologii moralnej³⁹. Autor po wstępnych uwagach i zaprezentowaniu w części pierwszej rozwoju *Casus conscientiae* w teologii moralnej jezuickiej, przechodzi w części drugiej do omówienia pierwszych jezuickich podręczników teologii moralnej. W tej części właśnie po prezentacji H. Heriqueza kreśli cenne uwagi dotyczące J. Azora⁴⁰.

Fragment poświęcony Azorowi dzieli autor na pięć punktów. Na wstępie prezentuje bardzo ogólny rys biograficzny, stanowiący powielenie wspomnianego wyżej hasła zawartego w LThK. Natomiast w punkcie drugim omawia historię wydania jego dzieła, zwracając uwagę tylko na pierwszą edycję *Institutiones*. Wspomina także wydanie lionńskie z 1625 r.

W punkcie trzecim omówiony jest tytuł i treść *Institutiones*. Jest to najobszerniejszy wykład dotyczący tego zagadnienia w historii dotychczasowych badań nad Azorem. Autor podkreśla założenia i ich realizację oraz ostateczny efekt. J. Theiner dokonał także prezentacji poszczególnych tomów w zakresie ich treści.

Kolejny, czwarty punkt jest poświęcony bezpośrednio samej ocenie *Institutiones*. Autor pracy dostrzega wiele braków, niekonsekwencji, powtórzeń, brak logiki. Oczywiście uwagi te nie przekreślają wartości dzieła Azora, lecz raczej są tylko wyrażeniem struktury formalnej, jak i treściowej *Institutiones*.

W ostatnim punkcie, potraktowanym jako ekskurs, J. Theiner dokonał zestawienia *Institutiones* J. Azora z manuskrypcem A. Tannera. Manuskrypt przechowywany jest w bibliotece seminarium w Brixen. Autor dostrzega podobieństwa i różnice, które jego zdaniem wynikają z przeznaczenia oraz formy manuskryptu.

Studium J. Theinera jest, obok wspomnianego wyżej artykułu F. Greniuka, najlepszym opracowaniem twórczości J. Azora. Opracowanie to, zwłaszcza w kontekście ogólnych danych zamieszczonych w pierwszej części, pozwala lepiej zrozumieć specyfikę *Institutiones*. Fragment poświęcony omawianemu teologowi jest bardzo dobrze udokumentowany, i to nie tylko samymi tekstami zaczerpniętymi z dzieła Azora. Warto dodać, że J. Theiner w wielu punktach zamieszcza prezentację Azora w kontekście innych teologów moralistów. Oprócz tego wspomina jeszcze wielokrotnie jego *Institutiones morales*.

Wydaje się, że warto zwrócić uwagę na inne dzieło wydane we wspomnianej serii, którego autorem jest K. H. Kleber, a które dotyczy zagadnienia pomniejszenia materii w zakresie grzechów przeciw szóstemu przykazaniu⁴¹. Autor w całości swego studium zwraca uwagę na ścisłą

³⁹ Jw.

⁴⁰ Por. jw. s. 267-276.

⁴¹ *De parvitate materiae in sexto. Eine Beitrag zur Geschichte der katholischen Moralthologie*. Regensburg 1971.

aplikację zagadnień szóstego przykazania do etyki małżeńskiej. Wśród autorów będących przeciwnikami *parvitas materie in sexto* K. H. Kleber omawia także poglądy Jana Azora⁴².

Autor podaje najpierw ogólne dane o jego działalności w ramach komisji przygotowującej *Ratio studiorum*. Następnie klasyfikuje poglądy J. Azora na ten temat jako całkowicie skrajne. Oczywiście na poparcie tego twierdzenia przytacza pełne teksty *Institutiones* lub choćby tylko podaje w przypisach odpowiednie noty bibliograficzne. K. H. Kleber podkreśla, iż kazuistyka J. Azora dostrzegana w tej materii jest także dość wyraźnie widoczna w całym jego dziele z zakresu teologii moralnej. Zaciążyła ona zdecydowanie negatywnie na całym jego charakterze teologicznym.

*

Podsumowując krótki i bardzo pobieżny przegląd piśmiennictwa poświęconego życiu i twórczości Jana Azora, należy stwierdzić, iż jest on postacią zapomnianą. Historia myśli teologicznomoralnej nadal oczekuje na kompletną biografię ukazującą go przede wszystkim jako teologa moralistę. Jego główne dzieło *Institutiones morales* wymaga oddzielnego opracowania, i to najpierw w formie szczegółowych monografii. W badaniach tych należy w szerszym stopniu wykorzystać źródła i materiały rękopiśmienne przechowywane zwłaszcza w archiwach Rzymu i na terenie Hiszpanii. Mając na uwadze dotychczasowe opracowania trzeba stwierdzić, że dotyczą one kilku szczegółowych zagadnień, a dwa z nich (F. Greniuka i J. Theinera) dają próby pierwszych pobieżnych ocen jego dzieła teologicznomoralnego. Zresztą w zestawieniu z innymi teologami moralistami tego okresu, np. z T. Sanchezem, M. Azpilzuetem, Jan Azor prezentuje się bardzo skromnie.

⁴² Por. tamże s. 166-168, 196-197.

ÉTAT DES RECHERCHES SUR LA THÉOLOGIE MORALE
DE JEAN (JUAN, JAN) AZOR SJ (1536—1603)

Résumé

Il existe une nécessité de faire des recherches sur l'histoire de la théologie espagnole, surtout relativement aux périodes les moins connues. Une de ces périodes, et qui, par conséquent, est très diversement jugée, est le XVIe et le XVIIe siècle. Cet article vise à renseigner les lecteurs sur l'état des recherches relatives à J. Azor (1536-1603), théologien, qui est un personnage assez marquant de la théologie espagnole de ce temps. L'article présente en détail des travaux consacrés à J. Azor, en commençant, par l'article de F. Pelster, et, en relatant celle de F. Puzo et F. Greniuk. Il présente aussi quelques livres et articles, qui contiennent des fragments consacrés au théologue du Collège Romain M. de Espinal, B. Russo, Th. Larrañaga, E. Olivares, J. Theiner et K. H. Kleber sont les auteurs de ces textes. A la fin, l'auteur formule la conclusion que J. Azor, comme théologien, demande encore une étude monographique plus complète et plus scientifique (méthodique).